

A másság-mozzanatok mentén elmozduló Pavić-olvasás

Milorad Pavić és a magyar irodalmi diskurzus

A vajdasági magyar irodalmi életben és annak közvetítésével az egyetemes magyar irodalmi közegben Milorad Pavić irodalomtörténészként tűnik fel először. A Magyar Nyelv Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1978. június 6-án Újvidéken Vitkovics Mihály szerb–magyar költő és meseíró születése kétszázadik évfordulója alkalmából konferenciát tartott¹, melyen Milorad Pavić is részt vett. A tanácskozás anyaga nyomtatott változatban a *Hungarológiai Közleményekben* található meg – itt olvasható Pavić *A szapphói versek Vitkovicsnál*² című dolgozata is, mely a szerb és a magyar nyelven írott szapphói strófák különbözőségével foglalkozik.

A *Kazár szótár* előtti és utáni Milorad Pavić megkülönböztethetőségéről, a pavići én többrétegűségéről, a szubjektum elmozdulásáról ír Milivoj Nenin a *Stari lisac*³ című emlékező/emlékidéző szövegében. Utal a mássá válás mozzanataira, és gondolatmenete bevezet egy másik problémakört is, melyet annak megértése idéz elő, hogy létezhet-e egy időben Pavić, a nagy író és Pavić, a nagy irodalomtörténész. Nem egymást kizáró fogalmak ezek, létezett is a pavići dualitás, azonban Nenin szerint Milorad Pavić lemondott az irodalomtörténészi énjéről⁴, s a magától-elkülönbözés alakzata egy a közönség ízléséhez alkalmazkodó íróat konstruált – ez a másság-

¹ A tudományos tanácskozásról a Híd folyóirat 1978. évi 7–8. számának Krónika rovata is beszámol. *Híd*, 1978. 7–8. 961.

² Milorad Pavić: A szapphói versek Vitkovicsnál. = *Hungarológiai Közlemények*, 1978. 36–37. 175–178.

³ Nenin, Milivoj: *Stari lisac*. Prišećanje i preštampanja: priče p/o Paviću. – Beograd: Narodna knjiga/Alfa, 2006. 73–74.

⁴ Nenin, Milivoj, i. m. 75.

élmény viszont a *Kazár szótár* előtti Pavićot tisztelő/kedvelő befogadóban válthat ki idegenségérzetet.

Magyar nyelvterületen nem érzékelhető élesen a Milorad Pavić nomenhez kötődő, Nenin által említett ambivalens viszonyulás. Ennek egyik oka, hogy nincs jelen egyszerre íróként és irodalomtörténészként, illetve nagyon keskeny átfedési sáv mutatható ki a két tevékenység között, annak ellenére, hogy Losoncz Alpár *Jugoszláviai szemle*⁵ című, a *Jelenkor*-ban publikált szövegében hangsúlyozza, hogy az író és az irodalomtörténész dualitása nem szétválasztható/egymástól el nem választható kategóriák: „A *Kazár szótár* írójának irodalmi reflexivitását ugyanis akkor érthetjük meg helytálló módon, ha szemügyre vesszük a szerb irodalmi hagyományhoz való viszonyát.”⁶ A tanulmányíró állítása igazolására Zdislac Gvozdennek a bécsi *Die Presse*-ben megjelent cikkére hivatkozik, mely a szerb kultúrában a lexikográfiai jelentőségükön túl szépirodalmi funkcióval is bíró szótárakat említ, Vuk Karadžić szerb–német szótárára is utal, mely akár a *Kazár szótár* prototípusának is tekinthető.

Pavić irodalmi tevékenysége a kezdetektől komparatív beállítottságú, s már pályája elején nehezményezte, hogy a kortárs irodalomtörténet csupán elemez – ezért a szerb irodalomtörténetben eredetinek minősülő szempontok szerinti korszakolást hozott létre: „az írókat és műveiket a stílus mozzanatai alapján s nem a szokásos kritériumok révén periodizálta, amelyek a felvilágosodás vélt vagy valódi szempontjaira, vagy esetleg más eszmekör ideologikus posztulátumaira támaszkodtak.”⁷ Losoncz Alpár meglátása szerint az irodalomtörténész Pavić gondolkodásának erényei *A szerb irodalom születése* című műben jutnak leginkább kifejezésre, amely interdiszciplináris alkotásnak tekinthető. Milorad Pavić irodalomtörténeti tevékenységének jelentőségét összegezve megállapítja, hogy számára a szerb irodalomtörténetben a diszkontinuitás ismeretlen fogalom: „áttörte azokat a gátakat, amelyek korlátozták a szerb irodalomtörténeti gondolkodást a vidékiesség meghaladásában, és amelyek az európai irodalmi és kulturális hagyománnyal szembeni bezárkózást eredményezték.”⁸

De mint utaltam rá, a magyar irodalmi kultúrának nem képezi szerves részét Pavić irodalomtörténeti gondolkodása – az említett tudományos

⁵ Losoncz Alpár: Jugoszláviai szemle. = *Jelenkor*, 1990. 2. 175–179.

⁶ Losoncz Alpár, i. m. 175.

⁷ És e sajátos korszakolás érvényesül *A szerb barokk, klasszicizmus és a romantika története* című irodalomtörténeti munkájában is. Losoncz Alpár, i. m. 176.

⁸ Uo.

tanácskozást leszámítva csak nyomokban⁹ lelhető fel arra történő utalás, így a pavići szubjektum magától való elkülönülésének mozzanatai sem észlelhetők a magyar nyelvterület befogadói számára, pontosabban az nem az író és irodalomtörténész dualitása mentén ragadható meg – inkább a szubjektum gondolkodásmódjában bekövetkező módosulások, szemléleti változások eredménye, hogy az idegenségérzet domináns fogalomként működik Pavićyal kapcsolatban.

A vajdasági fordításkultúrában a *Híd* folyóirat hasábjain jelenik meg először Pavić, a szépíró – az 1980. évi márciusi szám két elbeszélését, a *Különböző színű szemek*¹⁰ és *Angyal Endre szobája*¹¹ címűeket közli. Nem tudni, miért éppen erre a két elbeszélésre esett a fordító/szerkesztő választása¹², de mindenképp érdekes momentumnak tekinthető, hogy a szépíró Pavić magyar nyelven egy olyan szöveggel debütál, melynek énelbeszélője irodalomtörténész, és a másik szereplő, dr. Angyal Endre is a 17. és 18. századi irodalom Magyarországon, Pécsen élő szakértője. Nem annyira az esetleges önéletrajzi mozzanatok fikcionálásának tettenérése/tettenérhetősége miatt említendő e szöveg a Pavić-szövegek magyar recepciója kapcsán, hanem mert a két irodalom/kultúra átfedései a tematika szintjén textualizálódnak.

A fordításokat a lapban közvetlenül követi Sava Babić *Elbeszélések, amelynek a szabályai csak sejtethők*¹³ című, a szépírót a magyar olvasóközönségnek bemutató tanulmánya, mely az irodalomtörténészként, esszéíróként, lírai és

⁹ Fried István tanulmányaiban hivatkozik Pavić irodalomtörténeti munkásságára. Fried István: A kelet-közép-európai regény kialakulásához. = *OSzK. Évkönyv 1980.* – Budapest, 1982. (1983) 517–538. Bagi Ibolya *Megjegyzések egy szöszedethez* című tanulmánya is utal az irodalomtörténeti és szépírói én kettőssége közötti összefüggésekre: „Pavić irodalomtörténete tévedéseivel, pontatlanságaival, szubjektív megítéléseivel ugyanazon opusz része, mint burjánzó fantáziájának termékei, a fikció menlevelével hitelesített »irodalmi művek«.” 137. Bagi Ibolya: *Megjegyzések egy szöszedethez.* Milorad Pavić: *Kazár szótár.* = *A modern regény Kelet-Közép-Európában.* – Szeged: A József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke és a Gradus ad Parnassum kiadása, 1994. 137–142.

¹⁰ Milorad Pavić: *Különböző színű szemek.* (Fehér Teréz ford.). = *Híd*, 1980. 3. 294–299.

¹¹ Milorad Pavić: *Angyal Endre szobája.* (Fehér Teréz ford.). = *Híd*, 1980. 3. 299–311.

¹² A két elbeszélés eredeti nyelvű megjelenését mintegy hat év választja el egymástól: 1973-ban a *Gvozdena zavesa* című kötetben jelent meg a *Raznobojne oči* (*Különböző színű szemek*), míg a *Soba Andrije Anđala* (*Angyal Endre szobája*) című 1979-ben, a *Ruski hrt* (*Orosz agár*) kötetben.

¹³ Sava Babić: *Elbeszélések, amelynek a szabályai csak sejtethők* (Hornyik György ford.). = *Híd*, 1980. 3. 305–311.

prózai szerzőként, műfordítóként egyaránt eredményes szerzőt az elmúlt világok kritikus vizsgálójának és új világok teremtőjének nevezi, és kiemeli, hogy ez a pluralitás Pavić esetében nem minősül zavaró tényezőnek, hanem egymást kiegészítő, kölcsönösen segítő tevékenységek.

A magyar olvasó Pavićtyal harmadik prózakötete¹⁴ megjelenése után kerülhetett kapcsolatba, tehát már egy jól kirajzolódott elbeszélői világgal találkozhatott, egy olyan szövegvilággal, mely a befogadót is bevonja az alkotásfolyamatba, rájátszik az olvasó megismerési szenvedélyére, mely a világkép leegyszerűsítésének veszélyeit hordozza magában – de az egyszerűsítés ellenére is sokoldalú marad ez a világ, mivel mindaz, ami eltűnt, a fantasztikum területére tevődött át.¹⁵ A Pavić-művek jellegzetes szövegszervező elveként emeli ki Babić az álom motívumát. A tanulmányíró Pavić elbeszéléseit az írói eljárás elemzésére alkalmas szövegeknek tartja, majd a *Dopis časopisu koji objavljuje snove*¹⁶ (*Levél az álmokat közlő folyóirathoz*) című novellát elemzi röviden, ugyanis a pavići elbeszélés minden sajátosságát felfedezhetőnek véli a szövegben.

Sava Babić az Angyal Endre nevű Pavić-hős körüli bizonytalanságokról is szól, utal arra, hogy az *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma* (*A klasszicizmus és preromantika szerb irodalmának története*) című irodalomtörténeti mű utószavának lábjegyzetében a szerző ismerteti előző könyvének, az *Istorija srpske književnosti baroknog doba* (*A barokk kori szerb irodalom története*) címűnek a visszhangját, többek között magyarországi ismertetőjéről, Angyal Endre irodalomtörténészről is szól. Babić szerint ez a paratextuális jelzés azt az interpretációs lehetőséget is magában hordozhatja, hogy Pavić fedezetet próbál biztosítani egy fiktív személyiséghez. Valójában nincs szó ilyen bonyolult játékról, természetesen nem az irodalomtörténeti munkásságába sző bele fiktív alakokat hitelesítő szándékkal, hanem mint az a lexikonok adataiból kiolvasható, valós személyeket/neveket emel be a szépirodalmi művekbe, de olyan elbeszélői stratégiákat működtetve, melyek mentesítik a hitelesség, a ténytyszerűség kényszerítő ereje alól.¹⁷ Pavić észrevétlenül használja fel a jelenkori doku-

¹⁴ A lírikus Pavić teljesen ismeretlen maradt, és máig ismeretlen a magyar irodalomban – egyetlen versfordítás vagy a szerb kiadásra vonatkozó reflexió nyomára sem akadtam.

¹⁵ Sava Babić, i. m. 306.

¹⁶ A novella magyar fordításban nem jelent meg.

¹⁷ Nem ez az egyetlen Pavić-novella, melynek hősei irodalomtörténészek, illetve Pavić, az irodalomtörténész tűnik fel novellahősként, de a vajdasági magyar fordításkultúrában találkozhatunk Milorad Pavićtyal mint Tišma-hőssel is. Aleksandar Tišma: Két író megy vendégségbe (Beszédes István ford.). = *Üzenet*, 2000. 1–3. 58–62.

mentumpróza vívmányait, ugyanis a fantasztikus elemek elhomályosítják a dokumentáris jegyeket, gyakran éppen az adatok eredményezik a fantasztikum felé való elmozdulást.¹⁸

Babić tanulmányában kiemeli Pavić kultúrához, alkotótevékenységhez és könyvhöz való vonzódását, a kulturális múlt és az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek szépirodalomba való integrálása kapcsán a borgesi vonalhoz sorolja, de a keleti „égtáj”-hoz való kötődése mindenképp megkülönböztető tényezőnek, másságot magában hordozó értéknek minősül.

Pavić harmadik prózakötete, az *Orosz agár (Ruski brt)* kapcsán Babić megállapítja, hogy az elbeszélésgyűjtemény a két előbbi folytatása, mely nem hoz semmi újat, s noha Pavićot „megsokszorozódott arculatú” alkotónak tartja, kinek minden elbeszélése egy kis kerek világ, de mivel csak az eljárások változnak, az elhasználódás veszélye fenyegeti művészetét. Babić elképzelhetetlennek tartja, hogy a kisebb egészekre töredező, s az egyik egészből a másikba áttevődő prózatechnika módszereit alkalmazva Pavić regényt ír(hat)na, annak ellenére, hogy irodalomtörténeti munkáinak komponáltsága, irodalomtörténeti esszéi sejtetni engedik a regényíró alakját is, „aki kezében tartja a szálakat, és alkotói víziójával feléleszti a letűnt korszakokat”.¹⁹

Az 1980-as szépírói színrelépés után a *Híd* folyóirat odafigyel Pavićra, az 1982. januári számban megjelenik a *Vadászaton*²⁰ (*Lov*) című elbeszélése Borbély János fordításában, mely később apró, csupán néhány szóra kiterjedő változtatásokkal bekerült a fordító sokéves munkásságából válogató *Aranyhegyek birodalma*²¹ című műfordításkötetbe. A könyv jegyzetapparátusa az 1982-es *Duše se kupuju poslednji put* kötetet jelöli meg a szöveg eredeti származáshelyeként, viszont a folyóirat-publikáció egy korábbi, a könyv megjelenése előtti forrás ismeretét sejteti. A vajdasági multietnikus közegre jellemző (volt), hogy valamely másik nyelven megjelent érdekes/értékes irodalmi műveket nagyon rövid reakcióidővel ültették át magyar nyelvre.

Gyakori jelenség a vajdasági magyar folyóirat-kultúrában, s a Pavić-recepció esetében sem példátlan, hogy az eredeti nyelvű alkotásra reflektál egy-egy kritika. A *Híd*-ban Bori Imre a *Nove beogradske priče (Új belgrádi*

¹⁸ Sava Babić, i. m. 308–309.

¹⁹ Sava Babić, i. m. 311.

²⁰ Milorad Pavić: *Vadászaton*. (Borbély János ford.). = *Híd*, 1982. 1. 25–41.

²¹ Milorad Pavić: *Vadászaton*. = Borbély János: *Aranyhegyek birodalma*. Válogatott műfordítások a mai jugoszláv prózából. – Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1985. 111–123.

történetek) című 1981-ben a Prosveta kiadónál megjelent kötetet ismerteti²², külön hangsúlyt fektetve a mű általa legértékesebb darabjának tekintett *Kis éji regény* című kisregényre. Bori Imre kiemeli a mű arányainak mestერი alakítását, hiszen annak ellenére, hogy nem szimmetrikus a kisregény, olyan belső harmónia jellemzi, melynek titkát a mai írók feledni látszanak. Hangsúlyozza a több olvasat, az interpretációs sokféleség lehetőségét. A mű karakteréről beszélve pedig „keleti” regénynek nevezi: „A szöveg patináját a bölcs mondások adják, amelyek keleti módon rejtelmesek és talányosak. De bizonyos nyelvi fordulatok is ilyen szellemben formálódtak.”²³

Hogy a szerb és magyar irodalmi életet a Pavić-opus kapcsán is kölcsönösség jellemzi, arra utal, hogy Bori Imre recenziója szerbhórvát nyelven is elhangzott a *Nove beogradske priče* újvidéki könyvbemutatóján.²⁴ Nem kizárólag a magyar recepció koncentrált a Pavić-szövegekre, de igény mutatkozott a szerb nyelvű befogadásban is a kulturális alteritásból adódó, más szempontú kritikai viszonyulás megismerésére. Az *Új belgrádi történetek* esetében hiába beszélhetünk a szerb kultúrához is visszacsatolódo recepció előzményéről, a kötettről való beszéd nem segítette elő a magyar nyelvű fordítás elkészülését.

Az 1984-ben a belgrádi Prosveta kiadónál megjelent *Kazár szótár* (*Hazarski rečnik*) című Pavić-regényből²⁵ még abban az évben részleteket közöl a *Híd* Brasnyó István fordításában, és a részletek közlésének folytatását ígéri, ami nem is marad el. Az 1985. januári számban²⁶ jelennek meg az újabb részletek az akkor már NIN-díjjal kitüntetett regényből, a fordító jegyzetével²⁷ kiegészülve. A *Kazár szótár* sikeréig a *Híd* volt az egyedüli magyar nyelvű, Pavić műveire odafigyelő folyóirat, 1985 áprilisában azonban már az *Üzenet*²⁸ is közöl részletet az 1984. év legjobb regényévé minősített műből. Nem csak a Pavićot közlő, Pavićtyra odafigyelő publikációs fórumok száma kezd bővülni, de az újabb fordítói nevek előfordulása is a művei iránti érdeklődés fokozódásáról tanúskodik: Fehér Teréz, Borbély János és Brasnyó István után Bognár Antallal²⁹ bővül a Pavić-szövegeket magyar nyelvre átültető fordítók névsora.

²² Bori Imre: *Kis éji regény* (Milorad Pavić: *Kis éji regény*). = *Híd*, 1982. 5. 682–685.

²³ Bori Imre, i. m. 684.

²⁴ Az újvidéki Városi Könyvtárban 1982. március 24-én.

²⁵ Milorad Pavić: *Kazár szótár* (Részletek). Vörös könyv. (Keresztény források a kazár kérdéstről. A sebes és a lassú tükör. Petkutin és Kalina története). = *Híd*, 1984. 9. 1133–1145.

²⁶ Milorad Pavić: *Kazár szótár* (Újabb részletek). = *Híd*, 1985. 1. 35–56.

²⁷ Brasnyó István: *A fordító jegyzete*. (A vacok). = *Híd*, 1985. 1. 56–60.

²⁸ Milorad Pavić: *Kazár szótár*. = *Üzenet*, 1985. 4. 274–277.

²⁹ Milorad Pavić: *Miloš Crnjanski halála*. (Novella). = *Híd*, 1986. 10. 1182–1185.

Az a tény, hogy a *Kazár szótár*ból több alkalommal is közöltek részleteket egyazon fordító tollából, arra engedett következtetni, hogy hamarosan sor kerül a magyar nyelvű kiadásra is – és 1987-ben az újvidéki Forum kiadónál napvilágot is látott a *Százezer szavas lexikonregény* magyarul.³⁰ A könyv kritikai befogadása sem késlekedett, 1987 októberében a *Híd* külön reflexív blokkban foglalkozik a szótárregényekkel: Pavić regényével és Temesi Ferenc *Por I–II.* című szótárregényével. Thomka Beáta³¹ a nyolcvanas évek regényeit vizsgálva egy különös vonulat kibontakozásáról ír, melyben a posztmodern prózaszemlélet és érzékenység párbeszédet kezdeményezett a manierista hagyománnyal, majd számba veszi a kapcsolatfelvétel jelenségcsoportjait. Borgesről mint az újmanierizmus képviselőjéről ír, ki „szokatlan módon vetítette egymásra az empiria és a képzelet, a dokumentum és a fikció, a történet és a leírás, az értekező megnyilatkozás felületeit. Prózamodelljében a művelődéstörténeti utalásokból sokrétű motívum- és jelképvilág bontakozik ki: hivatkozásai fikciósakká lesznek, elbeszélései idézetek, parafrázisok gyűjteményei, melyeket a metaforikus szerkesztés következtében példázatokként vagy esszéprózaaként olvasunk”.³² Úgy véli, Pavić a *Kazár szótár* írása során az ecói, a poe-i és a borgesi narratív modellt egyaránt szem előtt tartotta: Eco manierizmusa/posztmodernizmusa a példák következetes, leplezetlen vállalásával összhangban kiterjed a különféle műalkotásszintekre: a cselekményalakítás a poe-i bűnügyi sztorira utal, a tények hitelességének szakszerű alátámasztása borgesi megoldás.³³

Thomka tanulmányában foglalkozik a regényanyag elrendezésének jelképes jelentéskiterjedéseivel, ami azonban nem érinti magát a külső formát, a szótárszerkezetet. Utal arra, hogy az 1970 óta több német kiadást megért csehszlovák író lexikonregénye és Pavić *Kazár szótár*ának 1984-es megjelenése után több európai országban megjelent a lexikon mint regényforma. (Magyarországon Temesi Ferenc *Por* című „szótár formájú regénye”, Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* [1983] és Esterházy Péter *Kis Magyar pornográfia* [1984] című műve ugyan nem szótárformájú, de címükben és felépítésükben felismerhetők hasonló törekvések.)

A tanulmányíró a szótárszerű elrendezést külső keretnek tekinti csupán, melyen belül különféle poétikai elvek dominálhatnak, fontosabbnak tartja a belső formát meghatározó összefüggések megvilágítását. Alapve-

³⁰ Milorad Pavić: *Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény.* – Újvidék: Forum Könyvkiadó, 1987.

³¹ Thomka Beáta: A regény mint értelmezéstörténet és a fikció ábécérendje. = *Híd*, 1987. 10. 1315–1322.

³² Thomka Beáta, i. m. 1316.

³³ Uo.

tő különbségként nevezi meg a grafikai jelek használatát, melyek a lexikon nélkülözhetetlen tartozékai, a regény viszont nem használ hasonló jeleket a történetben való előre- és visszautalások jelölésére. Borges és Eco mint Pavić prózájának szövegkörnyezete jelenik meg a Thomka-szövegben, de hangsúlyozva, hogy Ecoéval ellentétben a *Kazár szótár* archaikus-mitikus, történelmi és vallástörténeti idézetanyaga nem a nyugati kereszténység hagyományából táplálkozik, hanem a keleti kereszténység, valamint a kis-ázsiai bizánci, héber és arab tradícióból. A *Kazár szótár* ismeretanyagának eredetét taglalva a szöveg utal Pavić filológusi és irodalomtörténeti munkásságára is.

A mű a kisműfajok breviáriumaként is olvasható, hiszen egy-egy szócikkhez betétként járul a parabola, a monda, a legenda, a mondás, az allegória, és a regénynek ez a jellemzője teremt kapcsolatot a *Kazár szótár* és az új magyar próza sikerkönyvei között, hiszen Esterházy és Temesi idézett művei is a miniatűrök s a regényforma enjambement-jának eredményeként tekinthetők. Thomka Beáta konklúziója szerint „a Kazár szótár és a Por más-más irányból indultak és más-más irányba távoznak”, s úgy véli, ez a tapasztalati anyaghoz és a fikcióhoz, valamint a kettő kapcsolatához való elbeszélői viszonyulás eltéréseivel magyarázható.³⁴

A kritikai blokk második szövege Csányi Erzsébetnek³⁵ a „kazár” kérdéssel foglalkozó írása, mely Milorad Pavić munkásságát övező „kritikaözön”-t veszi számba, pontosabban a fantasztikus irodalom kérdését taglalókat. A legradikálisabb és egyben legelmélyültebb eszme-futtatásnak Jovica Acínét ítéli meg, aki kérdésessé tette a valóság fogalmát és az irodalom eddigi meghatározását. A tanulmány Dobrivoje Stanojevićet mint a tradicionális irodalmi paradigma tagadóját idézi, szerinte ugyanis a *Kazár szótár* „legszélsőbb pontjával előrejelzi az antinarráció, az antihős, az elbeszélést megsemmisítő elbeszélés nélküli elbeszélés, az elbeszélés modelljeinek széles mezejét”.³⁶ Stanojević elemzése kapcsán a valóság–fikció, normalitás–abnormalitás elegyítésének effektusát is kiemeli a szöveg. Szól Srba Ignjatovićról, ki a régi fantasztikus irodalom és Pavić művei közötti ellentmondásosságra mutatott rá, Ranko Sladojević Pavić kapcsán pedig az abszolút, majdnem szürrealista kitalálást hangsúlyozza. A fantasztikum mibenlétével foglalkozó elemzések közül Csányi Erzsébet szövege Miodrag Jauković megállapítására is felhívja a figyelmet, miszerint Pavić fantasztikuma „a Kazár szótárt alkotó mondatokon belül van, és kevésbé rajtuk kívül, a műegész szintjén”.³⁷

³⁴ Thomka Beáta, i. m. 1322.

³⁵ Csányi Erzsébet: A „Kazár” kérdéstről. = *Híd*, 1987. 10. 1322–1325.

³⁶ Csányi Erzsébet, i. m. 1323.

³⁷ Uo.

Harkai Vass Éva *Parlód mítosza*³⁸ című, Temesi Ferenc *Por* című lexikonregényéről írt kritikájában kapcsolatot teremt a *Por*, Pavić *Kazár szótára* és Bogdan Bogdanović *Gradoslovar (Városábécé)* című műépítészeti esszékötete (1982) között, hiszen mind a három szerző nagy jelentőséget tulajdonít annak a körülménynek, hogy alkotása a címszavaknak köszönhetően többféleképp olvasható, sőt végigolvasásuk sem kötelező.

A szótárregényekkel foglalkozó blokk következő szövege Papp György *Kazár szótárról* írt fordításkritikája³⁹, mely szintén összefüggésbe hozza a Pavić-művet Temesi *Por* című regényével, mivel mind a kettőt címszavak bonyolult utalásrendszere szövi át, és mert a kultúrára, írói alapállásra jellemző konnotációt hordoznak magukban.

A *Kazár szótár* alcíme kapcsán megjegyzi, hogy a százezer szó, talán a szerző ködösítő manővereinek egyike, a fordító feladatát mérlegelve pedig azt írja, hogy Brasnyó Istvánnak a „százezres” tömegből kellett megteremtenie az eredeti világ mását, „amely az olvasó számára a befogadás első fázisában fantasztikus, öntörvényű, mítoszok, minisztériumok kozmoszméretű bolthajtásainak labirintusa, de neki, a fordítónak értenie kell a szócikkekre és ún. könyvekre (vörös, zöld, sárga könyv) atomizálódott regény »működési elvét«, hatásmechanizmusát, arabeszkeinek vonalvezetését, az epizódok ozmózissal egymásba szívódásának fizikai törvényeit”.⁴⁰

Papp György szerint a mű szerteágazó rétegződései, a vörös, zöld és a sárga könyv címszavainak azonossága, hasonlósága, amelyeket a szempontváltás, a fiktív alaptörténetek más-más mozzanatainak elmondása variál és ellenpontoz is, értelmezhetők egymás fordításkritikáiként. Az álombuborékok szétfosló és újraképződő boltozataira asszociálva egy művészi vízió, művészeti látásmód megképződéséről beszél, s úgy véli, mindez „a nyelvi-művészi metamorfózis, a műfordítás folyamatát nem mindig és nem egyformán érinti. Meghökkenítő paradoxonok [...], buja metaforafürtök, nietzschei filozófiai tételek áramlanak át a magyar nyelv, szöveg közegébe minden ellenállás nélkül, majd pedig ugyanez a közeg a legváratlanabb pillanatokban egyszerre felizzik, ellenáll a szinte tudományos igénnyel dokumentáló, majd ezt fonákjára fordító, a biblia, a korán, a talmud motívumait a mesékkel, misztériumokkal összeötöző, verbális játékokba, iróniába merülő poétika és nyelvezet impulzusainak”.⁴¹ Mint a

³⁸ Harkai Vass Éva: *Parlód mítosza*. Temesi Ferenc: *Por* I–II. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986–87. = *Híd*, 1987. 10. 1330–1333.

³⁹ Papp György: *A Kazár szótár százezer magyar szaváról*. = *Híd*, 1987. 10. 1325–1330.

⁴⁰ Papp György, i. m. 1325–1326.

⁴¹ Papp György, i. m. 1327.

tanulmányíró rámutat, ezek a „nehézségek” nem zavaróak az első olvasás során, nem befolyásolják az „élvezeti” célzatú befogadást, s csak az elmélyültebb figyelem nyomán feslenek ki a fordítói eredmények és apró kudarok. A küzdelem nyomait véli felfedezni a régészeti leletként felbukkanó, majd Isajlo Suknak álmában a szájába kerülő „kulcs ezüst vagy arany háromágú iperpera fogantyúval”. A cserépedények fajtája is tűnődésre adott okot a fordítónak, és a kritikaíró sajnálatos, egyszerűsítő megoldásnak véli, hogy mindegyikből csupor lett, s a szerb hiedelemvilág szellemarzenálja (mora, tmorina, vukodlaka, vampir stb.) kapcsán is elmarasztalja a fordító találékonyságát.

A bizánci, pravoszláv hagyománykör fogalmaival való vívódás nyomaira, sőt a nevek esetében rejtélyes formákra is rámutat Papp György írása. Érdekesnek és asszociációs összefüggéseikben nagyon nehezen kiértékelhetőeknek tartja a *Kazár szótár* magyar vonatkozásait, amelyeket a magyar kiadásban közölt két, a magyar őshazát is tartalmazó térkép még sajátosabb fénybe állít. Szó esik a regényben a kunok nemzetségéről – a fordításkritika írója meg is kérdőjelezi ezt a szóhasználatot – és arról, hogy a kazárok töredékét egy magyar fejedelem Magyarországra hívta, de hogy ki volt ez a fejedelem, abba a fordítónak nem volt joga beleavatkozni, hiába volt a történeti tények ismeretében, nem egészíthette ki faktumokkal a fikció világát.

A vörös könyv szereplőinek egy része magyar földrajzi nevekkkel jelölt terekben mozog, a túl általános, sejtelmes utalások azonban a magyar fordítás számára is nehézségeket állítanak, problémát sejt Papp György több városnév megfeleltetése esetén, és a két nyelv eltérő helyesírási szabályai-ból adódó téves értelmezhetőségre is rámutat. A neobarokkos, labirintusos, nagy boltozatos szövegvilágot főleg a költői képek, nyelvi eszközök, fineszek hordozzák, s a fordítás során is ezek okozhatják a legtöbb fejtörést, állapítja meg a fordításkritika, majd példákkal igazolja állítását. Nagy szerep jutott a könyvben és ennek következtében a fordításban is a bibliai fordulatoknak, archaizáló kifejezéseknek és az áhítatos élőszóbeliségnek, a barokkos képhalmozás, verbalizmus időnként az eredetiben is és a fordításban is nehezen követhető. A kritikaíró utal rá, hogy kérdések sora vethető fel, például hogy miért közli a magyar kiadás fordítói jegyzetben az egyik versbetét eredeti szövegét, és a többiét miért nem, majd hozzáfűzi, hogy ezek a kérdések apróságok, melyeket elhomályosít a jól kimunkált fordítói ars poetica.

A *Híd*ban megjelent fordításkritika 2000-ben Papp György *Milyen kritika a fordításkritika?* című könyvében⁴² is helyet kapott, ahol a szöveg fordításváltozatokkal egészült ki. A könyv részletet közöl a *Kazár szótár*

eredeti szerb szövegből (*Priča o jajetu i gudaču*), majd következik a regényrészlet magyar nyelvű fordítása a magyar nyelvű kiadásból (*Történet a tojáról és a vonóról*), majd ugyanennek a résznek a *Híd* 1985. évi januári számában megjelent változata következik. Mind a két fordításrészlet Brasnyó István munkája, így izgalmas feladatot jelenthet a fordításelmélet számára a két szövegváltozat összehasonlítása. Papp György megjegyzéseket fűz a végleges fordítás szövegéhez, majd a fordításváltozatokat veti össze, megállapítva, hogy az már nem deríthető ki, hogy a második változat eltérései csak a fordítón, vagy a szerkesztőn is múltak, de valószínűsíthető, hogy a „nyelven belüli fordítás”, a csiszolás lehet az eltérések magyarázata. „Az eredmény többértű, néhol terjedősebb lett a kifejezés, legtöbb helyen pedig a cizellálás, finomítás, fokozás található”⁴³ – összegez a fordításkritika írója, s mivel az esetek többségében a második változat minősíthető poétikusabbnak, végső konklúzióként megállapítja, hogy mindig két fázisban kellene fordítani.

A *Híd* folyóirat *Krónika* rovata a *Kazár szótár* szerb nyelvű megjelenése és a 29. belgrádi könyvvásáron elért sikerei óta folyamatos figyelmet szentelt Milorad Pavićnak, a nevéhez fűződő, alkotásaival kapcsolatos eseményeknek, s a *Krónikában* a regény magyar kiadása sem maradt visszhangtalan: Brasnyó István Milorad Pavić regényének fordításáért a Vajdasági Művelődési Öngazgatási Érdekközösség nivódíjában részesült⁴⁴, a 32. Belgrádi Nemzetközi Könyvvásárról szóló tudósítás beszámol arról, hogy Maurits Ferenc a szép könyv versenyen Milorad Pavić *Kazár szótár* című regényének tipográfiájáért és borítójáért kapott elismerést.⁴⁵ A *Kazár szótár* belgrádi ünnepéről is közölt beszámolót a *Krónika* rovat⁴⁶, pár hónappal később pedig arról tájékoztat, hogy a *Kazár szótár* sikerének köszönhetően hamarosan olvashatók lesznek olasz és francia nyelven is Pavić prózai művei, közöttük a legújabb, az *Izvrnuta rukavica* (*Kifordított kesztyű*) című is.⁴⁷ A kilencvenes évek első felében is előfordulnak a Pavić-művekre vonatkozó hírek a *Krónikában*, a Forum Könyvkiadó 1991. évi keretter-

⁴³ Papp György, i. m. 108.

⁴⁴ *Híd*, 1988. 7–8. 1028–1029.

⁴⁵ *Híd*, 1987. 11. 1448.

⁴⁶ A rendezvényen Milorad Pavićot és a *Kazár szótárt* ünnepelték, amelyet a megjelenése utáni négy év alatt a világ mintegy húsz nyelvére lefordítottak. Az ünnepségen a mű méltatása mellett részleteket olvastak fel a *Kazár szótár* hazai és külföldi kritikáiból. Milorad Pavić beszédében a fordítás fontosságára és megbecsülésére hívta fel a figyelmet, arra, hogy a fordítók a jugoszláv irodalmak követői a nagyvilágban. *Híd*, 1989. 1. 121.

⁴⁷ *Híd*, 1989. 11. 1358.

vét közlő híradásból⁴⁸ kiolvasható Milorad Pavić elbeszéléseit tartalmazó *Szél-atlasz* (Jelenkor–Forum) című kötet megjelentetésének szándéka, mely azonban ilyen formában nem valósult meg. Viszont az *Atlas vetrova* (*Szél-atlasz*) és a *Srpske priče* (*Szerb történetek*) című Pavić-kötetek alapján készült fordítások (Bojtár B. Endre⁴⁹ és Gállos Orsolya munkája) 1993-ban szintén a Forum és a Jelenkor közös kiadásában *A tüsszögő ikon*⁵⁰ címmel jelentek meg. A *Híd* már 1991-ben közölte Bojtár B. Endre fordításában az *Akszeanoszilasz*⁵¹ című novellát, majd *A tüsszögő ikon*⁵² is.

Milivoj Nenin arról ír, hogy érthetetlen számára, hogyan lehetséges, hogy a *Kazár szótár* nem segítette elő a korai Pavić-művek befogadását, miért csak a későbbi szövegek váltak népszerűvé. Nenin olyan elbeszéléseket emelne világirodalmi szintre, mint például az *Orosz agár*, az *Utolsó vacsora*, *Reggeli*, *Vadászaton*, *Hosszú hajóút az éjszakában*.⁵³ Említést tesz arról, hogy lehetőségében állt elbeszélésválogatást összeállítani a nyolcadik osztályosok számára, és ebbe a kiadványba nemcsak beemelte, de kötetnyitó pozícióba helyezte az *Utolsó vacsora*⁵⁴ című Pavić-szöveget. Milivoj Nenin válogatása *Válaszúton*⁵⁵ címmel magyar nyelven is megjelent, mint az általános iskolák nyolcadik osztálya számára előíranyozott házi olvasmány. Különös jelentőséggel bír ez a kiadvány, nemcsak mert egy korábban magyar nyelven nem publikált Pavić-textus lett közkinccsé, a magyar olvasók számára is elérhetővé, hanem mert kiváló kontextusban⁵⁶

⁴⁸ *Híd*, 1990. 11. 1171.

⁴⁹ Bojtár B. Endre budapesti műfordító 1993-ban megkapta a Bazsalikom-díjat *A tüsszögő ikon* című kötet elbeszéléseinek magyar nyelvű tolmácsolásáért. *Híd*, 1993. 10. 794.

⁵⁰ Milorad Pavić: *A tüsszögő ikon*. (Bojtár B. Endre – Gállos Orsolya ford.) = Pécs–Újvidék: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó – Forum Könyvkiadó, 1993.

⁵¹ Milorad Pavić: *Akszeanoszilasz*. (Bojtár B. Endre ford.) = *Híd*, 1991. 7–8. 671–680.

⁵² Milorad Pavić: *A tüsszögő ikon*. (Bojtár B. Endre ford.) = *Híd*, 1992. 3. 160–166.

⁵³ Milivoj Nenin, i. m. 76.

⁵⁴ *Utolsó vacsora* (Poór Zsigmond ford.) = Milivoj Nenin szerk. *Válaszúton*. Válogatás a JSZSZK nemzeti és nemzetiségi mai elbeszéléseiből. Házi olvasmány az általános iskolák 8. osztálya számára. – Újvidék: Tankönyvkiadó Intézet, 1989. 7–13.

⁵⁵ Milivoj Nenin szerk. *Válaszúton*. Válogatás a JSZSZK nemzeti és nemzetiségi mai elbeszéléseiből. Házi olvasmány az általános iskolák 8. osztálya számára. – Újvidék: Tankönyvkiadó Intézet, 1989.

⁵⁶ Pavić *Utolsó vacsora* című elbeszélését Vlada Urosevics *A szablya*, Mirko Kovač *Telelés a Bloomfieldben*, Irfan Horozović *Hanna*, Ivan Raos *Preferanszparti*, Tolnai Ottó *Ixion*, a *mókuska*, Aleksandar Tišma *Az ezerkettedik éjszaka* című szövegei követik, de megtalálhatók a kötetben Branimir Ščepanović, Danilo Kiš, Végel László, Zoroslav Jesensky, Zsivko Csingo, Adem Shkreli, Andrej Hieng, Gyura Papharhai, Ion Bălan, Danilo Lokar elbeszélései is.

helyezkedik el, és házi olvasmány státusa a megfelelő tantervi változtatásokkal hozzájárulhat(ott volna) az olvasócentrikus műértelmezés fokozott érvényesüléséhez az általános iskolai oktatásban. *Hogyan olvassunk?* című, előszóként is funkcionáló szövegben Milivoj Nenin a befogadóközpontú műértelmezés lehetőségeire rámutatva felhívja a leendő olvasók figyelmét arra, hogy az olvasás sorrendje is szabad választás eredménye lehet, és párhuzamot von a kötetben szintén szereplő Danilo Lokar elbeszélésének névtelen hőse és a kötet olvasóinak helyzete között, meglátása szerint az utak mindegyike minősíthető egyformán járhatónak és járhatatlannak. Ugyanakkor az újraolvasás fontosságát is hangsúlyozza, szól arról, hogy a könyv nem ad válaszokat a kérdésekre, de a belső világ kiismeréséhez, az önmegismeréshez segítséget nyújt.

A már említett nenini gondolat, miszerint a *Kazár szótár* sikere nem járult hozzá a korai Pavić-szövegek felfedezéséhez, azok értő befogadásához, a magyar recepcióra nem teljesen érvényes, ugyanis *A tüsszögő ikon*ba beemelt elbeszélések forrásaként, noha a két 1985-ös szerb nyelvű kiadást említik, a szövegek nagy része már Pavić első, 1973-as prózakötetében, a *Gvozdena zavesa (Vasfüggöny)* címűben is megjelent, s az 1979-es *Ruski hrt (Orosz agár)* címűben is olvasható volt közülük több. Ily módon a magyar Pavić-befogadástörténetben beszélhetünk egyfajta újrafelfedezésről is, bár ezt a folyamatot inkább csak beindítani képes *A tüsszögő ikon* nem túl erős, de azonnal reagáló kritikai visszhangja.

A *Vigilia* szemlerovatában olvasható Kiss Szemán Róbert recenziója⁵⁷, aki a kötet szerzőjét⁵⁸ a dél-amerikai elbeszélők legjobbjaihoz hasonlítja, prózavilágát pedig a háromdimenziós térviszonyokat újabbakkal bővítő, és a befogadót az egyre tökéletesedő teljesség érzésével megajándékozó világnak minősíti, s rámutat, hogy ezt az érzést a töredékek és az irodalmi kommunikációképtelenség korában ereklyeként kell becsülni.

Papp György fordításkritikai tevékenysége a második magyar nyelven megjelent Pavić-kötetre is kiterjedt⁵⁹, de ez esetben sem csak fordításelméleti szempontokat érvényesít, az elemző aspektusok ezúttal is érvényesül-

⁵⁷ Kiss Szemán Róbert: Milorad Pavić: A tüsszögő ikon. = *Vigilia*, 1993. 10. 793–794.

⁵⁸ Kiss Szemán Róbert recenziójában már utalás történik a pavići szubjektum – prózáját, s ily módon az esztétikai befogadást nem befolyásoló – magától való elkülönülésének mozzanataira, melyek a befogadó közösség szellemi-politikai környezetében idegenségérzetet váltanak ki.

⁵⁹ Papp György: Tükörjáték. Milorad Pavić: A tüsszögő ikon. Jelenkor, Pécs – Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993. = Papp György: *Milyen kritika a fordításkritika?* – Tóthfalu: Logos, 2000. 110–119.

nek. Azt a tényt, hogy a válogatás elveiről nem szól a kötet, Papp György a Pavić-művek szövegvilágának azzal a jellemzőjével hozta összefüggésbe, hogy azokban „az azonos pontról a különbözőségbe indulás, majd az egy pontba visszatérés körei rajzolódnak szüntelenül, olyan összefüggések vonalai tehát, mint mikor egy adott álomból ébredve minden valaha volt álmunkból felsejlik valami”.⁶⁰ Az író látás- és alkotásmódjának jellegzetességeit, esztétikai leképezési modelljét a modern fizika terminusával élve holisztikusnak nevezi a kritikus, olyan képalkotásnak, amelyben minden részlet, az egész, a teljesség képét mutatja.

A tüsszögő ikon novellái kapcsán Papp György a tér dimenzióján kívüli zavar, elmosódottság uralmáról ír, s ez a zavar fokozottan jellemzi az időviszonyokat, meglátása szerint „az idősíkok sajátosan szembeállított tükrei egymásnak, amelyek aztán dinamikus mozaikszerűségben »beforgatva« a valóságdarabok kis felületeit vetítik egymásra, már új, autochton rendszert alkotva”.⁶¹

A tükörről, tükrözésről mint Pavić kulcsszaváról beszél a tanulmányíró, a kötet központi novellájának is a *Mérgező tükroket* tartja, s nem a címadó novellát, majd az elemző reflexiók után rátér eredeti témájára, a tükrözés tükrözésének, a kötet magyar fordításának vizsgálatára. Bojtár B. Endre nevéhez fűződik az elbeszélések nagyobb részének fordítása, Gállos Orsolya két elbeszélés (a *Mérgező tükroket* és a *Túl jól végzett munka* címűek) tolmácsolására vállalkozott, s Papp György szerint ezekből nem olvasható ki fordítói ars poeticája, Bojtárénál jóval visszafogottabb, a magyar képépítkezésben jóval kevesebbet kockáztató munkának tekinthető a második fordító munkája.

A Pavić-próza fordítása nem egyszerű feladat a legképzettebb fordító számára sem, a legnagyobb kihívást a szövegszervezés és a stílus vonatkozásában jelenti: „A legfőbb gondot talán látás- és kifejezésmódjának, alakzatainak a forrásnyelvhez, forráskultúrához láncoltsága jelenti, az, hogy a legalakibb jegyekben tükröződnek a legmélyebb szövegszervezési elvek.”⁶² Pavić narrációs formái makroméreteikben bonyolultak, de a kis részletek kristálytiszták és hajszálpontosak, gyakran tudományos fogalmi tagolódásúak – bár a tudományos fogalmak is időnként sajátos jelentéssel telítődnek, s szemantikai játékok nem könnyű feladat a fordítás/fordító számára. A fordítás nehézségei között említi Papp György a szövegben felbukkanó nyelvi valósággháttérhez kötött fogalmakat, melyek esetében nehéz döntést

⁶⁰ Papp György, i. m. 110–111.

⁶¹ Papp György, i. m. 112.

⁶² Papp György, i. m. 113.

hozni az általánosságról vagy különösségről. A *Kazár szótár*hoz hasonlóan *A tüsszögő ikon* nyelvi átültetése során is problémákat okozott a helyjelölések pavići pontossága. Előfordult a transláció során, hogy a fordítók komolyan vettek szólásféleségeket, és stiláris erősítéssel fokozták hatásfokukat, és a nyelvi tabuk, noha ritkán fordulnak elő a szövegben, a fordításkritika írója rámutat olyan szöveghelyekre, ahol azok nehézséget okoztak a fordítónak. A folytatásban szövegmutatványt közöl a tanulmányíró a *Duga noćna plovidba (Hosszú hajóút az éjszakában)* című novellából, és kritikái megjegyzéseket fűz az idézett részek fordítói megoldásához.

A (vajdasági) magyar Pavić-olvasás a 90-es években is vissza-visszanyúl korai szövegekhez, (újra) felfedez olyan textusokat, mint például *A háromszemélyes ágy*⁶³ című elbeszélés, mely csak 1995-ben jelenik meg magyar fordításban.⁶⁴ De adottak a kurrens Pavić-befogadás lehetőségei is, a *Híd* részletet közöl *A halbőr kalap*⁶⁵ című 1996-ban megjelent regényből is.

A magyar irodalomban csak nyomokban felbukkanó irodalomtörténész és szépiró kettősségét sejtetheti esetleg az *Új Symposion*ban megjelent *Jegyzetek a fantasztikumról* alcímű Pavić-szöveg⁶⁶, melyben a nem mimetikus irodalomról ír, azt a bizánci gondolkodók, majd a preromantikusok által képviselt monisztikus világnézethez kötve. Mintegy történeti áttekintést nyújtva a szimbolistákat is a monizmus híveiként nevezi meg, s megállapítja, hogy a nem mimetikus irodalom újra és újra, a századforduló közeledtével mind tolakodóbban bukkant fel. Majd Oscar Wilde, Platón, Arisztotelész és Horatius nem mimetikus művészettel kapcsolatos gondolatait idézi, kommentálja. Pavić hangsúlyozza, hogy a fantasztikum nem stílus, hanem módszer, s utal arra az irodalomelmélettel foglalkozókat megosztó kérdésre, mely a fantasztikum módszerként való meghatározásával kapcsolatos. Az első csoport képviselői a preromantizmusban és a romantizmusban látják a fantasztikum bölcsőjét, míg a másik szemlélet képviselői a klasszikus ókorból eredeztetik a nem mimetikus irodalom jelenlétét. Pavić ez utóbbi nézet híve, de fontosnak tartja kiemelni, hogy a két szemlélet közötti határ elmosódó. A szöveg folytatásában az elbeszélés és a regény viszonyának problematizálására, az író, az olvasó és a kritikus helyzetének elemzésére is sor kerül, majd a költészet és a fantasztikum

⁶³ *Krevet za tri osobe* címmel 1976-ban jelent meg először kötetben (*Konji svetoga Marka*).

⁶⁴ Milorad Pavić: *A háromszemélyes ágy*. (Rajšli Sándor ford.). = *Symposion*, 1995. 4. 18–23.

⁶⁵ Milorad Pavić: *A halbőr kalap*. (Brasnyó István ford.). = *Híd*, 1999. 5–6. 280–303.

⁶⁶ Milorad Pavić: *Kazár csupor és más hamis emlékek*. *Jegyzetek a fantasztikumról*. (Hornyik Csilla ford.). = 1990. 5–6. 31–33.

viszonyáról is ír. A szöveg végén pedig összefoglaló helyett utal arra, hogy Borges a fantasztikus zoológiájában annak a megteremtésére törekedett, amit Horatius az *Ars Poetica* első mondatában megtiltott az íróknak, és megjegyzi, hogy a nem mimetikus irodalmat nem kellene a többi irodalomtól elkülönítve tárgyalni.

Sava Babić *Az arctalan erőszak*⁶⁷ című, az *Élet és Irodalomban* megjelent textusában is Pavićot mint nem mimetikus, nem a valóságot utánzó írot említi, de kiemeli ennek a viszonyulásnak a következményét is: Pavić prózájában borzalmas dolgok történnek, de az olvasó nem szörnyűségként éli meg azokat – mert szimbolikus jelentésű mozzanatoknak tekinthetők, akár a keleti mesékben, történetekben. Babić rámutat arra is, hogy Pavić *Mindörökké és egy nappal több* című színművében (1993) is ezzel a jelenséggel találkozhatunk: Pekutin és Kalina kölcsönösen fölfalják egymást, mégsem tűnik iszonyatosnak a jelenet – inkább a szerelem nagysága válik érzékelhetővé. A darabban Pavić nem mond le a történetekről, hanem szimultán módon beszél vagy beszélteti el azokat a színpadon. A megvalósítás eszközeként a tanulmányíró a nyelvet, az elbeszélést, a kerettörténetet, a jelképet és a szimultaneitást nevezi meg, a megtalált Kis és Nagy Formát, a regényt, a drámát és az ezekkel határos esszét.

Babić számba veszi a magyar és szerb irodalom utóbbi évtizedeinek regényeit, melyeknek tárgya az erőszak és az ahhoz való viszonyulás, a magyar irodalomból három kisregényt említi: Hamvas Béla *Ugyanis* (1966-ban írt, de csak 1991-ben megjelent), Konrád György *A látogató* (1969) és Bodor Ádám *Sinistra körzet* (1992) című művét. A szerb irodalomból pedig Pavić drámája mellett Ivo Andrić *Elátkozott udvar* című regényét, valamint Radoslav Petković, Svetislav Basara és Vladimir Bajac műveit emeli ki.

A kilencvenes évek magyarországi folyóirat-kultúrája fokozott érdeklődést mutatott a környező irodalmak kortárs mozzanatai iránt, elsősorban geokulturális egységek mentén próbálták kijelölni a külön blokkokban közölt művészeti anyag „határait”. A fordításos szövegközlések révén nemcsak a szinkrón befogadás számára nyitottak teret, de interkulturális dialóguslehetőségeket is felmutattak. A *Tiszatáj* 1997. júliusi számának *MOST-PUNTE-HÍD* rovata a mintegy negyed évszázados, Kelet-Közép-Európa irodalmának felfedezésére irányuló hagyományt igyekszik folytatni, amikor a kortárs szerb irodalomról próbál reprezentatív képet adni. Svetislav Basara, Milorad Pavić, Laslo Blašković, David Albahari, Boško

⁶⁷ Sava Babić: *Az arctalan erőszak* (Pavić–Hamvas–Bajac–Biblia). = *Élet és Irodalom*, 1995. április 7. 14. 7.

Krstić, Viktorija Aladžić, Velimir Ćurgus Kazimir szövegfordításai képezik a kulturális csere alapját, de a kultúrák közötti párbeszéd működéséhez elengedhetetlen az értő befogadás, a kortárs kritikai értékelés, melynek alakításában a vajdasági magyar irodalom szellemisége – Bányai János, Varga Anikó, Juhász Erzsébet, Papp P. Tibor elméleti-kritikai reflexiói révén – domináns szerepet töltött be.

Pár hónappal korábban a Magyar Írószövetség lapja, a *Magyar Napló*⁶⁸ *Európai figyelő* rovata is a kortárs szerb irodalmat helyezte az érdeklődés centrumába. Milosevits Péter⁶⁹ a szövegválogatás elveiről írva említést tesz a szerkesztői szándék és az olvasói elvárás közé ékelődő distanciáról. A szerb irodalomba betekintést adó irodalomszervezési-fordításpolitikai szemlélet távolodni szeretne a társadalmi tényezők, politikai állapotok által determinált „nagy helyzet”-tel közösséget vállaló íróktól és szövegektől, és nyitni szeretne a más/új nyelven megszólaló fiatal alkotók felé, a magyar befogadók elvárásai horizontja viszont ellenszegül ennek. A válogatás szempontjai a nacionalista és posztmodern jelzőkkel illetett írók polémiáját is mellőzni kívánták, így a szellemileg függetlennek tekinthető szakma által szellemileg függetlennek minősített legismertebb és legolvasottabb szerzők szövegei kerültek be a számba. A válogató ezek közé sorolja Milan Danojlović, Miodrag Pavlović, Predrag Ćudić és Milorad Pavić, Dragoslav Srejšović, Svetlana Velmar-Janković és Svetislav Basara szövegeit.

Az említett Pavić-szövegközlések korábban magyar nyelven nem publikált textusok, így mindenképp hozzájárulnak a magyar Pavić-kép árnyalásához. Újabb fordítói nevek is feltűnnek, a *Magyar Napló*ban megjelent *Ióannész Sziropulosz élete és halála*⁷⁰ című szöveg Milosevits Péter, a *Feljegyzés a lópokrócon*⁷¹ című elbeszélés Ladányi István nyelvi tolmácsolásának eredménye. A két 1997-es Pavić-szöveg viszont nem az írói opus újabb munkáiból válogat, hanem korábbi, a *Kazár szótár* előtti textusokhoz nyúl vissza. Bár a *Magyar Napló* megjegyzése az 1988-ból, *Teával festett táj (Predeo slikan čajem)* című regényből vett részletként nevezi meg a *Ióannész Sziropulosz élete és halála* című szöveget, az korábban a *Kis éji regény (Mali noćni roman)* egyik fejezeteként olvasható a *Nove beogradske priče (Új belgrádi történetek)* című 1981-es Pavić-kötetben.

⁶⁸ *Magyar Napló*, 1997. 4.

⁶⁹ Milosevits Péter: Szerb irodalom. = *Magyar Napló*, 1997. 4. 18.

⁷⁰ Milorad Pavić: Ióannész Sziropulosz élete és halála. (Milosevits Péter ford.). = *Magyar Napló*, 1997. 4. 23.

⁷¹ Milorad Pavić: Feljegyzés a lópokrócon. (Ladányi István ford.). = *Tiszatáj*, 1997. 7. 35–38.

A *Magyar Napló* Pavićnak az 1992-es belgrádi nemzetközi írótalálkozón elhangzott megnyitóbeszédének szövegét⁷² is közli, mely az opus mögött rejtőző szerzői szubjektum egyik első megszólalásának tekinthető a magyar befogadói térben. *Az író etikum és etnikum között* című szövege a kulturális identitástudat fontosságát, annak egyéniségformáló szerepét hangsúlyozza, ugyanakkor elengedhetetlennek tartja a kelet-európai keresztény szellemiségnek a nyugat-európaival való egyesülését. Nem a transznacionális kulturális diskurzusok megszólaltatása Pavić célja, inkább a két térség közötti szellemi kommunikáció akadálymentesítése, a kulturális meg nem értés leküzdése. Az izolacionizmus (más nemzeteknél is jelen levő, de a szerbeknél szinte törvényszerűnek minősülő) problematikáját mint hovatarozást determináló nemzeti karakterjegyet tárgyalja, olyan nemzeti hajlamként beszél róla, mely az otthonos terekből való ki nem mozdulást, az idegenségtapasztalatoktól való elzárkózást eredményez, ami kizárja a saját helyzet tágabb kontextusból való szemlélését. Az idegen környezetbe való integrálódás képességének hiánya és mások logikájának elutasítása egyaránt a más(ság) megtapasztalása révén történő önidentifikáció ellehetlenítettségét eredményezi.

A szerb–magyar kulturális párbeszéd egyik fontos mozzanataként emelhetők ki a *2000* című folyóiratban Gyáni Gábor *A hagyomány mint politikai kultusz* című kontextusteremtő szövege után olvasható Ken Kalfus-, Svetlana Slapšak-, Végel László-textusok, de az interkulturális dialógus nem csak szépirodalmi szövegek mentén rajzolódhat ki, az interjúk is párbeszédalkotó elemként funkcionálhatnak. A Milo Gligorijević által készített Pavić-interjú⁷³ esetében, egy szerb nyelvű beszélgetésnek a fordítása lévén, nem az interjúkészítő és interjúalany találkozása során kerül összeütközésbe, érintkezésbe, párbeszédhelyzetbe két kultúra, nem a kérdések képezte idegenségeffektusokkal kell a válaszolónak/válaszadónak szembenéznie, hanem az interjút olvasónak kell megküzdnie a másságtapasztalatokkal, az idegen kultúra által közvetített gondolkodásmóddal. Így a másik kultúra prezentálódása, az idegennek a sajáttal való konfrontálódása egyoldalú, minek következtében nem jöhet létre a kultúrák közötti dialógus, csak a befogadói ön(meg)értés elmélyítéséhez járulhatnak hozzá az interjúk.

⁷² Milorad Pavić: *Az író etikum és etnikum között*. (Stepanović Predrag ford.) = *Magyar Napló*, 1997. 4. 24–25.

⁷³ Milo Gligorijević interjúja a NIN 1992. február 28-i számában jelent meg, a 2000 című folyóirat által közölt szöveg annak rövidített változata. S. O. S a pravoszlávokért. Milo Gligorijevićnek nyilatkozik Milorad Pavić (Bojtár B. Endre ford.) = *2000*. 1992. 7. 11–13.

Pavić Gligorijevićnek nyilatkozva a szerbek név- és identitásvesztéséről beszélt, a jugoszlávság fogalmában ő nem a transznacionalitás lehetőségét, hanem *nemzeti önvesztés veszélyét* látta domináns elemnek. A szerbek kulturális önmeghatározását kizárólag a szellemiség mentén tartotta megvalósíthatónak, a pravoszláv kontextust, a kelet-európai civilizációt hangsúlyozza, melybe az ő művei is beágyazódnak, és a nyugati és keleti kulturális örökség fuzionálásának gondolatát is kifejezésre juttatja ebben a nyilatkozatában is.

Az *Élet és Irodalom* közép-európai könyvszemle rovata *Ereklyék fölött*⁷⁴ címmel közölt Pavić-interjút, mely szintén Nyugat- és Kelet-Európa kulturális integrációjának gondolatával indít, majd a művészet és tudomány közötti határvonal kijelölhetőségének problémáját járja körül – a Pavić-értésünk elmélyítéséhez viszont nem járul hozzá jelentős mértékben a beszélgetés.

A recepcióelmélet valódi recepciónak nem a fordítások, recenziók és bírálatok mentén kirajzolódó olvasatokat tekinti, hanem a műveknek más alkotók gondolkodásába való beépülését, a saját hagyományba való integrálás mozzanatait. Bagi Ibolya *Megjegyzések egy szöszedethez* című szövege a Pavić-elbeszélések hőseként nem a biológiai kötöttségek hálójába zárt embert nevez meg, hanem az általa alkotott művet, a könyvet tekinti, úgy véli, „Pavićot nem a személyiség problémája érdekli, hanem a lingvisztikai mikrokozmosz, amelyből a történelmi makrokozmosz rekonstruálható”.⁷⁵ A századelő avantgárd jelenségeiben fedez fel a pavićihoz hasonló elképzeléseket, például az orosz futurista V. Hlebnyikovval hozza összefüggésbe Milorad Pavićnak az ismétlődések törvényszerűségét kutató intellektuális szenvedélyét.

H. Nagy Péter *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma*⁷⁶ című, a *Kazár szótárt* elemző tanulmányában ahhoz a diskurzivitáshoz szól hozzá, amelyik abból indul ki, hogy az általunk elgondolt és minket játékba hozó értelem-összefüggések sem nem stabil, sem nem egyedüli formái a dolgok rendjének, és hogy a tényeknél szívósabbak a metaforák. Pavić regényét egy olyan regényhálóba⁷⁷ illeszti, melyek megalkotottságában egyaránt szerepel

⁷⁴ Milorad Pavić: *Ereklyék fölött*. = *Élet és Irodalom*, 1994. április 8. 14. 16.

⁷⁵ Bagi Ibolya: *Megjegyzések egy szöszedethez*. Milorad Pavić: *Kazár szótár*. = *A modern regény Kelet-Közép-Európában*. – Szeged: A József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke és a Gradus ad Parnassum kiadása, 1994. 138.

⁷⁶ H. Nagy Péter: *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma*. Milorad Pavić: *Kazár szótár*. = Kereszthury Tibor – Mészáros Sándor – Szirák Péter szerk. *Az újraértett hagyomány*. Tanulmányok, esszék. – Debrecen: Az Alföld Stúdió Antológiája, 1996. 104–126.

⁷⁷ Danilo Kiš: *A boltak enciklopédiája*, Umberto Eco: *A rózsza neve*, Lawrence Norfolk: *A Lempière-lexikon*, Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*.

a könyv-metafora, s kiemeli a borgesi végtelen hosszú könyv elképzelésre való apellálást, egyrészt a lexikon metaforájával, melyben a teljességigény mozzanata tapintható ki, másrészt a szöveg nyitottságának, befejezhetetlenségének konceptualizálásával. A könyvben levő végtelen számú könyv toposzát pedig a *Kazár szótár* jelölő játékaival hozza összefüggésbe a tanulmányíró, rámutatva a jelsor jelöltjének folyamatos mássá válására, multiplikálódására. Eco és Pavić regénye között kontextusteremtő motívumként a mérgezett könyv motívumát nevezi meg H. Nagy Péter, s kiemeli, hogy mind a két szöveg tematizálja az olvasó halálát is.

A tanulmányíró a *Kazár szótár* megalkotottságából kiindulva a poszt-modernség történetiség-felfogásának egyik alternatíváját véli megközelíthetőnek: a három (könyv)konstrukció együtt (egy könyvben szerepelve) olyan interpretációt példázhat, amely megsemmisíti tárgyát és annak helyébe lép, és egy ilyen interpretációban eltörlődnek a tényszerűség mozzanatai, a kazár hitvita már a duplikátum triplikátumaként konstruálódik.

A *Kazár szótár* magyar recepciójában H. Nagy Péter értelmezi elsőként a könyv tipográfiai illusztrált különbözőségét. A férfi és női példányok eredményezte kétféleséget olvasói szerepek részlegességével, különbözőségével magyarázza, és csak az olvasatok összevetése, a több szempontú olvasás vihet közelebb a „teljességhez”. Az olvasatok eltérősége azt jelzi, hogy „a szövegen kívül a szöveg egy másik variánsa van s e variánsok olvasataikban térnek el egymástól”.⁷⁸ A regény elemzése során a tanulmányíró rámutat a szimulakrum elvére épülő intertextualitásra, azaz a szöveget olyan másolatként, reprezentációként, rekonstrukcióként interpretálja, aminek nincs meg az eredetije. *A rózsza nevével* együtt olvasva a *Kazár szótárt*, közös pontként az intertextuális hálózatban központi szerepet betöltő réteget, a középkori hermeneutikai vitákat emeli ki.

Az álom funkciójának újraszituálását eredményezi a Pavić-mű szemioteknikája, a romantika és a modernség szövegeiben az álom az álmodó szubjektum önkonstrukciójával állt összefüggésben, Borges alkotásai módosítottak a kapott narratíván, a *Kazár szótár* viszont a borgesi horizonttól lecsatlakozva differenciálta tovább e relációt: az álom eltolódott a szimpla individualitás vagy egoizmus problémakörétől, az én jelölő az ego jelöléséből átcsapott az alteregó jelölésébe.⁷⁹ És a halál belső ábrázolásának/ábrázolhatatlanságának problémakörére is saját megoldása van a Pavić-szövegnek: a halálban is, akár az álomban, az alteritással szembesül a hős.

⁷⁸ H. Nagy Péter, i. m. 119.

⁷⁹ H. Nagy Péter, i. m. 123.

Piszár Ágnes *Borges pillangója*⁸⁰ című tanulmánya is *Kazár szótár*-interpretáció, mely abból indul ki, hogy a szótár szó centrális funkcióján túl a historikum számára is jelentős helyet biztosít. A regényt mint a mítoszok nyelvét újrateemtő, a szó-tárat és grammatikáját a historikum és fantasztiikum, az álom anyagából megszerkesztő műként olvassa. A teremtés könyve és a könyv teremtése Piszár szerint a *Kazár szótár*. Gógorának, a barokk költőnek a meghökkentő metaforáit és képfantáziáját említi a tanulmány a pavići stílus határtalan képzelőereje és képzeletgazdagsága kapcsán, de Pavić kapcsán is csak a legfontosabbat, az imaginációt emeli ki, „mellyel a metafora születésének mesebeli vidékét idézi meg a regény. A szó(kép) születésének a tettenérése, a történelem mítosszá válásának pillanatai: ezek azok a percek, melyekből összeáll a regény-idő”.⁸¹

Varga Anikó a *Meg (nem) ismerés avagy A pavići nyelven keresztül rekonstruált történelem-tudat* című szövege⁸² a nyelv közegére alapozó történelmi rekonstrukcióként olvassa a regényt, olyan textusként, melyet a megfoghatatlanság, a középpont hiányának elviselhetetlensége determinál. A szöveg kezdettől fogva két különböző irányt vesz, s e dualitás analógiájának megnyilvánulását látja Varga Anikó a nemzettudat/örök-törzsi tudat és az egyéni tudat, valamint a nemzet és a személyes én kettőseiben is. Interpretációjában „[a] nyelv-hang meghasonlottságát az önfelmutatás kényszere szüli, mely által önnön lényegiségét megtagadva, a történelemben akar megmutatkozni, kommunikációba lépni. Azonban ez az önellentmondásban születő vágy nem teljesülhet, mert a nemzeti tudat nyelvhangja artikulátlanságában kódolhatatlan, önmagában elhaló. A nemzettudat kifejezhetetlensége egyben a nemzet végzete is, mert a nyelvhang a maga örökkévalóságában irracionális, önmagának ellentmondó beszéd”.⁸³ A kettősségből való szabadulás lehetőségét is felmutatja a tanulmány az emberi nézőpont mellett felnyíló, kozmikus perspektívát láttató dimenzió megjelenése révén.

Thomka Beáta *Beszél egy hang* című könyvének⁸⁴ *Narratív formatervezés* című fejezetében olvasható egy, a szótárregényekkel foglalkozó rész, mely

⁸⁰ Piszár Ágnes: *Borges pillangója*. = *Harmadkor* 8. Szántó István és Takács József szerk., a JATE Közművelődési Titkárság irodalmi-kritikai kiadványa, 1998. 61–67.

⁸¹ Piszár Ágnes, i. m. 67.

⁸² Varga Anikó: *Meg (nem) ismerés avagy A pavići nyelven keresztül rekonstruált történelem-tudat*. = *Üzenet*, 1999. 9–12. 59–63.

⁸³ Varga Anikó, i. m. 61–62.

⁸⁴ Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. *Elbeszélők, poétikák*. = Budapest: Kijárat Kiadó, 2001. 27–33.

az 1987-ben a *Híd*-ban megjelent tanulmánya⁸⁵ átíratként is olvasható. A szövegkezdést ezúttal is kontextusteremtő gondolatok határozzák meg, a nyolcvanas évek közép-európai regényei kapcsán utal azoknak Borgesszel és a manierista hagyománnyal kezdeményezett párbeszédére. Vázolja a magyar és a szerb (valamint a horvát) elbeszélő irodalom különbségeit, megállapítva, hogy a magyarral ellentétben a szerb és horvát irodalomra jelentős befolyást gyakorolt a borgesi írásmód: kapcsolódási pontként nevezhető meg a poétika terén a szigorú elbeszéléslogika, a látszólag nem fikciós anyag fikcionalizálása és a gazdag jelképrendszer együttese.

Thomka Beáta elemzése a *Kazár szótár* nagyformáját a muammá arab eredetű, s a középkori héber költészetben is jelen levő rejtvényalakzatához hasonlítja, mivel a regény egészére jellemző a megoldás elodázása, az összefüggések megállapítására pedig az egyes eseményváltozatok végső egybevetésekor kerül sor. A tények viszonylagossága, a szövegek és az emlékek fiktivitása ellenére a regénynyelvet a lexikonok stiláris pontossága jellemzi.

A *Beszél egy hang* című könyve a *Múltak és régmúltak megalkotása* fejezetben Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999) című regényéről gondolkodva azt a más jelenkori magyar szerzőknél nem tapasztalható affinitást emeli ki, mely Darvasi elbeszélőművészetét fogékonyra teszi a kelet-európai, balkáni legendáriumok, kis-ázsiai világutazók leírásai iránt, Evlija Cselebi, Danilo Kiš hatása mellett Milorad Pavić szerepét is kiemeli, fontosságát a „kazár kultúrtörténeti örökség” és annak posztmodern közvetítésében jelölve meg. A Darvasi-regényben a könnyek jelentősége, íze, az álomelbeszélések, álomkiegészítések, a keresztyén, zsidó, mohamedán szálak összeshövődése a *Kazár szótár* motívumait és misztikumát idézi.⁸⁶

Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* című regényét olvassa együtt Pavić-művekkel Kelemen Zoltán *Szélkönyvek*⁸⁷ című tanulmánya is, mégpedig a hiány poétikája mentén: mindkét szövegvilágra jellemző a kegyetlenség, ami hitszegéssel és az erkölcs tökéletes hiányával párosul. Kiemel motívumegyezéseket, *A szél belső oldala* című Pavić-regényben a

⁸⁵ Thomka Beáta: A regény mint értelmezéstörténet és a fikció ábécérendje. = *Híd*, 1987. 10. 1315–1322.

⁸⁶ Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. Elbeszélők, poétikák. = Budapest: Kijárat Kiadó, 2001. 138.

⁸⁷ Kelemen Zoltán: Szélkönyvek (A hiány poétikája Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* és Milorad Pavić *Kazár szótár* című regényeiben). = *Tiszatáj*, 2007. 1. 68–94. A tanulmány átdolgozott változata Kelemen Zoltán azonos című, a közép-európai irodalmakat a multikulturalitás kérdései felől közelítő kötetében is helyet kapott: Kelemen Zoltán: *Szélkönyvek*. Multikulturalizmus a közép-európai irodalmakban. – Szeged: Lazi Kiadó, 2007. 163–221.

18. században Belgrád ostroma idején épített, az emberi túlélés jelképévé váló templom motívumát Darvasi *Éva Rajnák* című novellája gondolja tovább. Az útvonalak elbeszélése és a cselekmény földrajzi meghatározottsága fontos mind a *Könnymutatványosok legendája*-ban, mind a *Kazár szótár*-ban, de a fikcionált esztétikai igazságnak megfelelően sor kerül az útvonalak és helyszínek összezavarására, elbizonytalanítására. Utal Robert Jauss *A hitvita*⁸⁸ című tanulmányára is a Kelemen-szöveg – mely a *Kazár szótárt* interpretálva értekezik gnosztikus hatásról – és úgy véli, a Pavić-mű kapcsán megalapozottabb a gnoszticizmus emlegetése. A könnyet mint a hatalmi diskurzus eszköztét értelmezi: a *Kazár szótár* kapcsán a könnyek jelölő-jelentő szerepéről szól.

A tanulmány kísérletet tesz a *Kazár szótár* szövegvilágát elhelyezni a Bohumil Hrabal, Danilo Kiš, Mészöly Miklós, Günter Grass nevével és művészetével „határolt” Közép-Európa-kontextusba, melyben az emlékezet, az emlékezés aspektusai jelent(het)ik a kapcsolódási pontokat. A kísérlet azonban nem sikerül, a lokalizációs folyamat eredményeképp Kelemen Zoltán szerint a pavići életmű kívül kerül Közép-Európa modernség utáni irodalmának körén.⁸⁹

A *Kazár szótár* és *A könnymutatványosok legendája* a történetmondást egyaránt az emberiség legfőbb értékeként kezeli, a kultúraalapító történeteket pedig a létezéssel egyenértékűnek tekintik. A két regény történelmi idejében megfigyelhető párhuzamosságok az európai történelem azon időszakaira mutatnak rá, amelyek sorsfordító jelentőségűek lehetnek volna, ha az egymásra figyelés, a vallási és nemzeti alteritás elfogadása, a megérteni vágyás lett volna a domináns alakzat. Kelemen Zoltán a *Kazár szótár* szövegvilágának meg nem értési mozzanatait az alvilág sátáni erői segítik, míg *A könnymutatványosok legendája* esetében ez a transzcendens erők isteni részének beavatkozásának tudható be. A Pavić-regény szerkezetéről beszélve megállapítja, hogy az „a mítoszok változásának azt a folyamatát követi, melynek köszönhetően a szekularizáció évszázadaiban is megőrizhették elbeszélhetőségüket”.⁹⁰

A szelet mint a hiányzó létezőknek, jelenségeknek analógiáját, illetve azok hiányát interpretálja a tanulmány, melyek jelen nem lévőségük, hi-

⁸⁸ Magyarul is olvasható: Hans Robert Jauss: *A hitvita avagy: The Last Things Before The Last.* = Thomka Beáta szerk. *Az irodalom elméletei V.* – Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997. 143–179.

⁸⁹ Kelemen Zoltán: *Szélkönyvek (A hiány poétikája Darvasi László A könnymutatványosok legendája és Milorad Pavić Kazár szótár című regényeiben).* = *Tiszatáj*, 2007. 1. 82.

⁹⁰ Kelemen Zoltán, i. m. 90.

ányuk révén szervezik a *Kazár szótár* és *A könnyemutatványosok legendájá-*nak elbeszélői szerkezeteit, a *Széletlasz* című Pavić-szövegre utalva pedig e hiány tematizálódására is rámutat: „A Széletlasz című novellában egy a címmel azonos nevű könyv kapcsán témává válik a szelekhez és tevékenységükhöz köthető hiány. A széljárás változásával kezdődik az elbeszélő könyvtárában és szakírói munkásságában az a folyamat, amely az információ, a szövegek hiányán keresztül a művek átkonstruálásáig vezet, s amelyben az elbeszélő teljes munkássága megsemmisül, végérvényesen hiánnyá válik, helyét az elbeszélő számára ismeretlen Milorad Pavić életműve veszi át. Az egyik legfontosabb hiány éppen az értelmezésre vonatkozatható.”⁹¹

Nem kizárólag esztétikai jellegű interpretációi is vannak a *Kazár szótár*nak, fiktív mivolta ellenére a tudományos értékek hiányát rója fel Svetlana Slapšak.⁹² Pavićról mint a történelem és a történelmi kultúrák ismerőjéről beszél, ki nagy jelentőséggel felruházott fiktív terekkel dolgozik, de műveiben mindig ugyanazokat a tereket teremti meg, s ez egyfajta térihiányos állapotot eredményez. Slapšak veszélyt lát a térleírások hiányában, úgy véli, ideológiai célokat szolgálnak. Virágh András⁹³ álláspontja szerint viszont, ki Hayden White elveire hivatkozik, Pavić regénye nem sérti a történelmet: a kazár identitás megkérdőjelezését releváns gondolatnak tartja, ugyanakkor az „elfolyó” identitásból levezethetőnek hisz egy (nem koherens) történelmi narratívát. Két lehetséges olvasásmódot emel ki a *Kazár szótár* kapcsán, a parabolisztikus célzatút és a textus olvasói recepciójának a szövegre gyakorolt (vissza)hatását. Virágh meglátása szerint noha a mű irodalmisága, az újraolvasási kényszer a vita eldöntése iránti olvasói vággyal áll összefüggésben, de az nem eldönthető a történelem bevonásával (sem). Kelemen Zoltán tanulmánya sem tudja/akarja megkerülni azt a nem esztétikai jellegű kérdéskört, mely a kazárok szerbségével foglalkozik: interpretációja elveti a *Kazár szótár* allegorikus olvashatóságát.

A Pavić-életmű mozaikjai idegen kontextusba kerülve nem kizárólag a poétikai értékek mentén interpretálják a szerzőt és művészetét, azok kulturális és politikai aspektusaira is hangsúly helyeződhet. Pavić Nyugat- és Kelet-Európa kulturális integrációjával kapcsolatos, az interjúkban is hangoztatott eszméi, nézetei mögött a más kultúrák megértésére irá-

⁹¹ Kelemen Zoltán, i. m. 94.

⁹² Svetlana Slapšak: A régészeten túl. = 2000, 1992. 7. 15–16.

⁹³ Virágh András: A Kazár szótár látszólagos ellentmondásai (Egy történelmi nyom és Pavić regényének kapcsolata). = *Palimpszeszt*, 25. http://irodalom.elte.hu/palimpszeszt/25_szam/07.html

nyuló erőfeszítés elhalványulása figyelhető meg. Horwath Peter⁹⁴ Pavić kultúrfilozófia elméletével foglalkozó írása elején az író (és vele együtt a szerbek) törekvéseit egy új Európa egységéért folytatott harcként értelmezi, a *Wedgewood-i teáskészlet* című novellából készült *Bizánci kékség* című film témaválasztásában is ennek a nézetnek a megerősítését látja. A tanulmány Pavić-interpretációja szerint az író szenvedélyesen hitt abban, hogy az újjáéledt bizánci szellemi és kulturális értékek képesek az elanyagiasodott, nihilista Nyugatot öntudatra ébreszteni. Horwath a *Wedgewood-i teáskészlet* című novellát Platón kettéosztott határvonal elmélete mentén olvassa, a filmváltozatnak intencióját pedig a „megértés hídja” jelkép megteremtésében látja, melyre azonban a rendezői szándék nem volt tekintettel. Pavić kultúrfilozófiai gondolkodását kommentáló tanulmány második része⁹⁵ már a kulturális azonosság megőrzését előirányozó, s ennek következtében más kultúrákat elidegenítő gesztusokra mutat rá, melyek ellehetetlenítik Kelet és Nyugat szellemi integrációjának korábbi elképzelését. Horwath utal arra, hogy Pavić a tolerancia alapján különbözteti meg a vallást, és a toleranciafogalom mintázata révén beszél kultúrák egymáshoz való közeledésének és távolodásának opciójáról, és megemlíti azt a pavići konklúziót is, miszerint a szerb tolerancia a gyengesség jeleként interpretálható.

Végel László Milorad Pavićhoz intézett nyílt levele⁹⁶ is ezzel a toleranciafogalommal mutat összefüggést. Megváltozott társadalmi-politikai léthelyzetben apellál a levélíró egy korábbi kazár sors-tematikát megidéző diskurzusra, bízva az idegen tapasztalatokban való kulturális ön(meg)értés lehetőségében. A válasz elmaradása teszi nyilvánvalóvá a saját hagyományokból való kitekintés, a másságban rejlő azonosságmozzanatok befogadásának ellehetetleníttetését.

A magyar nyelvterület értelmező-közössége számára a pavići szubjektum magától való elkülönbözése, a kivüliség állapot és az idegenségérzet domináns fogalmakká válása a szubjektum gondolkodásmódjában bekövetkező módosulások, szemléleti változások mentén ragadható meg, és semmiképp sem függetleníthető a szellemi-politikai milió változásaitól, a (domináns) kulturális modell transzformációjától. Thomka Beáta 2007-es *Prózai archívum*⁹⁷ című könyve a kulturális azonosság poétikájának kér-

⁹⁴ Prof. Peter Horwath: Európa megmentése. Észrevételek Milorad Pavić kultúrfilozófia elméletéhez I. = *Kapu*, 1998. 1. 60–62.

⁹⁵ Prof. Peter Horwath: Európa megmentése. Észrevételek Milorad Pavić kultúrfilozófia elméletéhez II. = *Kapu*, 1998. 2. 69–72.

⁹⁶ Végel László: Rovátkák 2. = 2000, 1992. 7. 21.

⁹⁷ Thomka Beáta: *Prózai archívum*. Szövegközi műveletek. = Budapest: Kijarat Kiadó, 2007. 141–142.

déseivel foglalkozva érinti a *Kazár szótár* problematikáját, pontosabban a *Kazár szótár* című regényt választja a narratívum és az identitászavar problematikájának szemléltetéséhez. A kulturális identitás ideológiai alakításának, annak drámai megnyilvánulásának példázása a mű – mely a nemzetközi kritikai elismerése ellenére, az irodalmi sikerrel egy időben, politikai befolyásra szert téve mitikus nemzeti allegóriává vált. Fried Istvánnak a *Prózai archívum*hoz fűzött reflexiói⁹⁸ a Közép-Európa-diskurzusba ágyazódnak, s a nem csak irodalmi sikerei révén ismertté vált *Kazár szótár* olvasatlehetőségeinek és a pavići szubjektum elhasonulásának egymáshoz való viszonyát kérdésfelvetések révén próbálja megközelíteni: „Vajon a kultúraköziség modellje és a Pavićnak tulajdonított nagy nemzeti narratíva a két szélső póluson helyezkednek-e el? Tagadván Danilo Kišnek magyar–szerb–közép-európai szövegátszövődésekkel megjelenített önazonosulási irodalmát... Pavić politikai-ideológiai szerepe az akadémiai memorandumban minősíti-e írói-irodalomtörténeti aktivitását, illetőleg ez utóbbiból szervesen (?) következik-e állásfoglalása a sorskérdésként feltüntetett nagyszerb elbeszélésformában?”⁹⁹ E kérdésfelvetések háttérében a friedi Pavić-kép módosulásának irányai is érzékelhetők – „...az eredetiség alkotás” című kelet-közép-európai nemzetképeket és nemzettorzsképeket elemző szövegében¹⁰⁰ a szerb nemzettudatot mitizáló művek közé sorolhatónak tartotta a *Kazár szótárt*, mégis annak önreflexív elbeszélői magatartását érezte hangsúlyosnak, mely úgy tett szert a dominanciára, hogy közben nem semmisítette meg a nemzeti grand récit-t.

Nem csak az irodalmi művek rendelkeznek befogadástörténettel, de az írói szubjektum megnyilatkozásainak és a reflexív mozzanatoknak is van utóéletük – egyaránt az újraolvasás kényszerének kitett textusokként kezelhetők, melyek csak együttesen adhatnak képet a magyar irodalmi kultúra el-elmozduló Pavić-olvasatáról, és együttesen mozdíthatják elő az olvasatváltozatok (újra)értelmezését.

Milorad Pavić 2009 novemberében hunyt el Belgrádban.

⁹⁸ Fried István: Könyvek között. Töredékek egy olvasmánynaplóból. = *Tiszatáj*, 2007. 9. 72–90.

⁹⁹ Fried István, i. m. 76.

¹⁰⁰ Fried István: „...az eredetiség alkotás” (Nemzetképek – nemzettorzsképek Kelet-Közép-Európában). = *Korunk*, 1999. 5. 66–77.